

KEÇMİŞİN FƏLSƏFƏSİ VƏ YA TARİX NECƏ YAZILIR?

Əvvəli jurnalın 284-cü (aprel 2010), 286-cı (iyun 2010),
287-ci (iyul 2010), 288 - ci (sentyabr 2010), 289 - cu (oktyabr 2010),
290 - cı (noyabr 2010), 291 - ci (dekabr 2010) və 292 -ci (yanvar) nömrələrində

Hamlet İSAXANLI

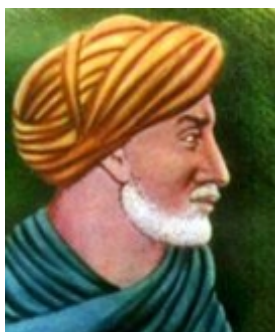
Keçmiş keçib gedib. Bu, məntiqi cəhətdən həqiqət olsa da, o qədər də sadə həqiqət deyil. Keçib gedən bizim keçmişimizdir, biz o keçmişdən əmələ gəlmişik. Kimliyimizi, mahiyyətimizi o keçmişsiz təsəvvür etmək mümkün deyil. Biz öz keçmişimizə bağlıyıq. Biz keçmişimizin davamıyıq.

Bəşəriyyətin keçmişi necə olub? Bu barədə əfsanələr, miflər və tarix söz deyir. Tarix daha dəqiq məlumat verməyə çalışır. Əslində, biz keçmişi tam deyil, tarixin bizə söylədiyi qədər bilirik. Başqa sözlə desək, tarixin məzmunu keçmiş haqqında bildiklərimiz və öyrənib yazdıqlarımızdan ibarətdir. Tarixin məzmunu və tutumu ayrı-ayrı şəxslərin, tarixçilərin yazıb toplaya bildiyi qədərdir. Tarix subyektivdir, nisbidir, tarix yazanların iradəsindən, ideyasından, şəxsiyyətindən, gücündən müəyyən dərəcədə asılıdır.

Keçmişin təbiəti və ruhu nədir? Keçmiş necə dərk olunur? Bəlkə keçmiş kəşf olunur? Keçmişin dərkində subyektivlik varsa, keçmişi öyrənən tarix nədir, elmdir, yoxsa sənət? Tarixi subyektiv edən hansı amillərdir? Tarix gözəldir; bu gözəllik öz heyranlarını yoldan, başdan çıxarmırmı, tarix təhlükə törədə bilirmi? Tarix necə yazılır və ya necə yazılrsa yaxşıdır?

Bu və buna bənzər suallar tarixin fəlsəfəsinə aiddir. Bu yazı keçmişdə baş verənlərin dərkiləməsi ilə məşğul olan tarixin mahiyyəti haqqındadır. Elm və sənətin qovşağında yer tutan tarixin fəlsəfəsi, çox güman ki, tək tarixçilərə və filosoflara deyil, bəşəri düşüncələrə dalan hər kəsə maraqlıdır.

İbn Xəldun və tarix fəlsəfəsi

Əbd-ur-Rəhman
İbn Xəldun

Əbd-ur-Rəhman İbn Xəldun (1332-1406) müsəlman dünyasında yetişən ən böyük və bənzərsiz mütəfəkkirlərdən biridir. Yeni dövrdə o, görkəmli mütəxəssislər tərəfindən sosiologiya və tarixin fəlsəfəsi elmlərinin yaradıcısı, banisi kimi, siyasi iqtisadın ilk böyük nümayəndəsi, elmşünaslıq, mədəniyyətşünaslıq sahələrinə böyük töhfə vermiş alim kimi qiymətləndirilmişdir. Tunisdə anadan ol-

muş, həyatının birinci hissəsini öz vətəni ilə yanaşı, Fezdə (Mərakeşdə) və Qranadada (müsəlman İspaniyasında) keçirmiş, geniş təhsil almış, saraylarda kətiblik etmiş, orta və yüksək inzibati vəzifələrdə çalışmış, siyasətlə məşğul olmuş, mədrəsələrdə dərs demişdir. 1370-ci illərin ikinci yarısında "Kitab əl-İbar" adlı böyük (universal) tarix kitabını yazdı. Sonralar da yeniləşdirdiyi və təkmilləşdirdiyi bu möhtəşəm əsər İbn Xəldunu dahilər sırasına qatdı.

1382-ci ildə Misirə getdi və ömrünün qalan hissəsini əsasən orada (əsasən Qahirədə) keçirdi. Məmlüklərin müsəlman dünyasının digər bölgələri ilə müqayisədə xeyli rahat və zəngin dövlətdə hörmət-izzət sahibi oldu. Dəfələrlə Baş qazi vəzifəsini aldı, bir çox mədrəsələrdə çalışdı, dərs dedi, siyasətdən də qaçmadı. 1401-ci ilin qışında təqribən ay yarım Teymurləngin yanında qaldı. Siyasi fəallığı İbn Xəlduna uğur da gətirmiş, həyatını təhlükəyə də salmış, xoşagəlməz məcralara, o cümlədən həbslərə düşməyinə və ailə faciəsinə də səbəb olmuşdu...

Teymurləng

1382-ci ildə Misirə getdi və ömrünün qalan hissəsini əsasən orada (əsasən Qahirədə) keçirdi. Məmlüklərin müsəlman dünyasının digər bölgələri ilə müqayisədə xeyli rahat və zəngin dövlətdə hörmət-izzət sahibi oldu. Dəfələrlə Baş qazi vəzifəsini aldı, bir çox mədrəsələrdə çalışdı, dərs dedi, siyasətdən də qaçmadı. 1401-ci ilin qışında təqribən ay yarım Teymurləngin yanında qaldı. Siyasi fəallığı İbn Xəlduna uğur da gətirmiş, həyatını təhlükəyə də salmış, xoşagəlməz məcralara, o cümlədən həbslərə düşməyinə və ailə faciəsinə də səbəb olmuşdu...

"Kitab əl-İbar" və "Müqəddimə"

"Kitab əl-İbar" yeddi cildəndən ibarətdir. 2-5-ci cildlər (ikinci kitab) İslam öncəsi ərəb tarixi, islam döv-

rü ərəb tarixi və Şərqi İslam tarixinə (ərəb olmayan xalqlar da daxil olmaqla) həsr olunmuş, son iki cild (üçüncü kitab) isə müsəlman Qərbindən - Məğrib tarixindən, bərbər və digər xalqlardan bəhs edir. İslam öncəsi və Qərbi İslam tarixlərini xüsusi qeyd etmək lazımdır, kitabın bu hissələri dəyərli və əvəzedilməz məlumatlarla zəngindir (İbn Xəldun özü də ona qədər Qərb İslam tarixinin yazılmadığını bildirir). Lakin İbn Xəldunu məşhurlaşdıran əsərin giriş məqaləsi və birinci cild (birinci kitab) oldu. Hələ öz müəllifinin sağlığında "Kitab əl-İbar"ın girişi və birinci cildi "Müqəddimə" adı ilə sərbəst həyata başladı (İbn Xəldun 1394-cü ildə öz bioqrafiyasında bu barədə yazır).

"Müqəddimə" tarix fəlsəfəsi, sosiologiya, iqtisadiyyat, mədəniyyət tarixi kimi sahələri tarixdə ilk dəfə dərinlən və geniş şəkildə tədqiq və təqdim edir. Bir çox nüfuzlu mütəxəssislər İbn Xəldunu tarixşünaslıq və tarix fəlsəfəsi, sosiologiya, iqtisad elmi və mədəniyyətşünaslıq sahələrində təməl atan və qurucu adını daşımağa haqq qazanmış elmi qəhrəman hesab edir. Arnold Toynbee "Onun...tarix fəlsəfəsi şübhəsiz hər hansı zəkanın hər hansı bir zamanda və ya məkanda bu növdən yaratdığı ən böyük əsərdir" deyir.¹

İbn Xəldun ikinci və üçüncü kitabların (yəni tarixin) anlaşılması üçün giriş və birinci kitabın (indi "Müqəddimə" adlandırılan hissənin) zəruri olduğunu söyləyir. O, tarixşünaslığı, tarixyazmadakı yanlışlıqları və bunun səbəblərini təhlil edərək yeni bir elm sahəsi **umran** elmini yaratdığını irəli sürür.

İbn Xəldunun görüşlərini şərh edərək birinci növbədə "Müqəddimə"nin Franz Rosenthal tərəfindən ingiliscəyə tərcüməsindən² və onun şərhlərindən, həmçinin bəzi digər qaynaqlardan, o cümlədən Ahmet Arslanın təhlilindən³ istifadə edəcəyik.

Tarix və fəlsəfə

İbn Xəldun tarixin dərin köklərini fəlsəfədə görür. Həqiqətə çatmaq üçün tarixçilər umranı (sivilizasiyanı) şəkilləndirən sosial, siyasi, iqtisadi, mədəni və fiziki şərtlərə (yəni, ətraf mühitin hadisələrə təsirinə) fikir verməlidirlər. Bu halda tarix fəlsəfənin qolu hesab oluna bilər və ya tarix kökü fəlsəfədə olan elmə çevrilir. Tarixin 1) öz mövzusu – insan cəmiyyətləri, 2) tarixi hadisələrdən doğan öz məsələləri və 3) hadisələrin mahiyyəti, daxili mənasını tapmaqdan ibarət öz qayəsi olduğu üçün o, elmdir.

Siyasi tarix və sülalələr tarixi həmin dövrü, geniş əhatəli tarixi anlamaq üçün qəti yetərli deyil; mülk, qazanc, elmlər, sənətlər də araşdırılmalıdır ki, tarixi həqiqət və onun səbəbləri üzə çıxsın. Umran elmi də mülk, dövlət, qazanc, sənətlər, elmlər və bunların

səbəbləri ilə məşğuldur. Yəni tarix və umran bənzər elmlərdir.

İbn Xəldun öz "Kitab əl-İbar" və ya sadəcə "İbar"adlanan tarixi əsərinin müxtəlif millətlərin qurduğu dövlətlərdə baş verən hadisələrin səbəblərini aşkar etmək üçün yazıldığını və beləliklə **tarixi və fəlsəfəni içinə alan** bir məcmuə olduğunu irəli sürür ("İbar"ın girişində - "Müqəddimə"də). Tarix keçmişdə baş verən hadisələri aşkara çıxarır, təhlil edir, umran elminin anlayış və metodlarından istifadə edir. Umran isə bu anlayışları, metodları özünə mövzu edir. Tarixçi hakim olan sülalələri, hakim olmaq üçün aparılan savaqları,...araşdırır, umran elmi isə hakimlik, hakimiyyət anlayışlarını, məsələlərini öyrənir. Onları araşdırma mövzusu kimi görür. Bu zaman, məsələn, bir ailənin, tayfanın hakimiyyətə gəlməsi üçün asabiyyənin, tərəfləşlərin zəruriliyini irəli sürür, sübut etməyə çalışır. Başda duran liderin bir müddətdən sonra asabiyyəni zəiflətməyə çalışdığı, monarxiyaya keçməyə çalışdığını göstərir.

Yeni elm

Adətən yeni ideyalar, yeni elmlərin əsasları öz müəllifinin o qədər də sistemli olmayan, amma dərin sezgi (intuisiya) ilə dərin müşahidə, uzağı görmə qüdrəti, gələcəkdə güclü metoda çevriləcək yanaşma üsulu ilə müşayiət olunur. Bəzən müəllif öz yaratdığına çox güclü, fundamental olduğunu hiss etməmiş belə ola bilər. İbn Xəldun isə qollu-budaqlı, mükəmməl yeni elm yaradır və bunu dərk edir, bunu vurğulayır. Umran elminin zamanındakı digər bütün elmlərdən fərqli və yeni olduğunu, bu elmi şəxsən özünün yaratdığını deyir. Ona görə, məsələn, siyasət idarəetmə haqqında praktik elmdir, umran isə nəzəri elmdir. Umran bu halda hadisələrin analiz və isbat üsullarından bəhs edir.

"Müqəddimə"də müəllif umran elminin əsas məsələlərini bir-bir sayır: mülk, dövlət (sultan), qazanc (kəsb) və dolanış yolları (qazanclar və itkilər), maaş, sənətlər, elmlər və bunların səbəbləri, çöl və şəhər həyatı, insan cəmiyyətləri, hakim olmaq (hegemonluq), izzət və zillət (güclü və zəif olma), çoxluqlar və azlıqlar, zamanla ortaya çıxan dəyişmələr... Beləliklə, Umran insan cəmiyyətlərini (insanın ictimai həyatını), hər cür icma və birlikləri, hər növ fəaliyyətləri (siyasi, iqtisadi, mədəni, dini,...), onlarda baş verən dəyişmələri və onların səbəblərini tədqiq edən elmdir. İbn Xəldun dini hadisələr də daxil olmaqla hər şeyin baş vermə səbəblərini cəmiyyətdə aramağa çalışır. Fövqəladə qüvvələrə xüsusi yer ayırmır, qəhrəmanları, rəhbərləri

¹Arnold Toynbee. A study of History. III (C. II. (b), p. 321)

²İbn Khaldun. The Muqaddimah. An Introduction to History. Translated from the Arabic by Franz Rosenthal. 3 vols. Princeton University Press, New York, 1958. Həmçinin bax: <http://www.muslimphilosophy.com>

³Prof. Dr. Ahmet Arslan. İbn-i Haldun. Vadi Yayınları, Ankara, 1997

Benedetto Croce

əsas səbəb və yaradıcı olaraq görmür.

Umran qərb dillərinə sivilizasiya və mədəniyyət (culture) kimi tərcümə olunmuşdur (“umran” kəlməsi ilk öncə yaxşı, əlverişli məskən mənasına uyğun gəlir).

Voltaire 1768-ci ildə “**Tarixin fəlsəfəsi**” əsərini çap etdirdi. Bu, “Təcrübə” əsərinin girişi oldu; bu, həmçinin “tarixin fəlsəfəsi” sözünün elmdə ilk işlənməsi

idi. Puşkin bunu nəzərdən qaçırmamışdı: Yeni yolla birinci dəfə Voltaire getdi və tarixin qaranlıq arxivlərində fəlsəfənin məşəlini yandırdı.

Benedetto Croce (1866-1952) isə fəlsəfəni tarixə tabe etdirdi, onun fikrincə fəlsəfə tarixin metodologiyasından başqa bir şey deyil.

İbn Xəldunun sivilizasiya və hakimiyyət fəlsəfəsi

İbn Xəldun “Müqəddimə”də Bədəvi umran (əl umran əl bədəvi) və Hazari umran (əl umran əl hazari) terminlərini daxil etməklə uyğun olaraq çöl (ilk, bəsit ictimai həyat) və şəhər həyatını (sivilizasiya) iki həyat tərzini, bəşəriyyətin keçdiyi iki pillə kimi təhlil edir. Birinci heyvandarlıq və kənd təsərrüfatı, ikinci isə ticarət və sənətlər, o cümlədən (xüsusilə) incəsənət üzərində qurulur. Hazari umrana elmi yanaşma xasdır. Bu halda məhsuldarlıq daha böyükdür. İnsan toplumları bədəvilikdən şəhər sivilizasiyasına doğru hərəkət edir. O, həyat şərtlərindəki fərqliliyi dolanış (keçim) yollarının müxtəlifliyi ilə izah edir. Bədəvi umranda heyvandarlıq və əkinçilik güclənir və nəticədə nəinki öz ehtiyaclarını tam ödəyir, hətta artıq qalır; bu, ticarətin meydana girəcəyi deməkdir. İnsanlar daha yaxşı yaşamağa başlayır, oturaq həyata keçir, şəhərlər qurmağa (və ya onları ələ keçirməyə) girişirlər.

Şəhərlərdə isə ticarət və müxtəlif sənətlər, başqa sözlə desək, sənaye inkişaf edir, şəhərdə əkinçilik və heyvandarlıq nisbətən xeyli az yer tutur və şəhər inkişaf etdikcə azalır, sonra heç olmur. İbn Xəldun birincidən ikinciyə keçidi “rəyasət”dən (rəislikdən, qəbilədən) “mülk”ə, dövlətə keçid kimi şərh edir. Şəhərləşmə dövlətin meydana çıxmasına, dövlətləşməyə təsir edir, lakin tərs proses daha güclüdür, yəni daha çox dövlətləşmə şəhərləşməyə səbəb olur, “dövlət ən böyük bazar yeridir”. Dövlət iqtisadi fəaliyyətin məqsədi olan qazancı qorumaq məqsədi güdür və bu yolla inkişaf edir. Dövlət ədaləti pozmağa başlayanda, haqsız vergilər tətbiq edəndə, insanların mal-mülkünə təcavüz edəndə böhrana girməyə başlar. Beləliklə, iqtisadiyyat-

la yanaşı siyasi hakimiyyət də umranın mühüm ünsürüdür. Bəs bu hakimiyyət necə yaranır, hansı yollarla əldə edilir, qorunur və saxlanılır?

İbn Xəldun bədəvi umranda insanları bir-birinə bağlayan, yaxınlaşdıran, onları əxlaqi (məsələn, qəbilə rəisinə hörmət kimi) duyğularla birləşdirən, onlarda həmrəylik yaradan şeyə **asabiyyə** deyir. Bu cür ilk birliklər qan qohumluğu üzərində qurulur. O, asabiyyə kəlməsini elmiləşdirir, onu ictimailəşməni (sosiallaşmanı), “biz” duyğusunu anladan bir elmi termin olaraq daxil edir. Şəhər umranında mülk sahibi hakimiyyəti ələ aldıqdan sonra öz asabiyyəsini dağıdıb, qan qohumluğu və ya tayfa-qəbilə bağlılığı olmayan yeni asabiyyə (məsələn, dövləti, mülkü və hakimiyyəti qoruyan əskərlər, idarəedənlər,...) yaratmağa başlayır. Bu işdə çox zaman yerliçilik də mühüm rol oynayır. Oxşar duyğuları, həyat tərzini, dostluğu, birgə marağı və işi olanlar qan qohumu olmasalar da, asabiyyə yarada bilirlər. İbn Xəldun asabiyyəni liderlikdən qat-qat çox mühüm hesab edir, asabiyyə yoxsa, hakimiyyətə gəlmək mümkün deyil. Dövləti yaradan asabiyyənin varlığı, dağıdıb çökdürən isə asabiyyənin dağılmasıdır. O, hökmdarların şəxsi keyfiyyətlərini, qüsurlarını dövlətin qurulması və dağılmasında çox mühüm amil hesab etmir (bunu aradaşdırır).

Köçərilik, ona xas olan daimi və sürətli yerdəyişmələr umrandan uzaqlaşdırır, umran ümumi yaxşı məkanla bağlıdır.

Asabiyyə ilkin olaraq qorunma, müdafiə məqsədi güdür, amma gücləndikcə başqalarını özünə tabe etmək, mülk əldə etmək kimi hücum təbiətli asabiyyəyə meydana çıxır. Asabiyyə dövləti yaradan siyasi qüvvədir.

İbn Xəlduna görə insanlar bir-birinə ehtiyac duyduğu üçün ictimai həyatdadırlar. Öncədən əl-Fərabî də bu fikri vurğulamışdı. Müqayisə üçün dövlətin mahiyyəti haqqında əl-Fərabinin fikrini yada salaq: insan düşünən məxluq kimi kamilliyə çatmaq, daha mükəmməl olmaq istəyir. Amma təkbaşına buna nail ola bilmir və başqalarının köməyinə ehtiyac duyur.⁴

Lakin İbn Xəlduna görə insanların bir-birinə qarşı pis niyyətləri də ola bildiyi üçün, başqalarının malına göz dikdikləri üçün vəziyyətə hakim ola biləcəklər, vəziyyəti nəzarətdə saxlamaq gücünə malik insanlara-rəhbərlərə ehtiyac yaranır. İbn Xəldun dövlətin yaranmasını tamamilə şəhərləşmə ilə əlaqələndirir; bədəvi umranda dövlət olmur, olsa-olsa onun bəzi ünsürləri olur. Hakim olmaq və dövlət umranın zəruri şərtləridir. Siyasətin meydana çıxması və dövlət quruculuğuna doğru hərəkət bədəvi umrandan hazari umrana keçidlə bağlıdır.

İbn Xəlduna görə rəhbərlərin peyğəmbər olmaları zəruri deyil, peyğəmbərsiz də böyük dövlətlər və millətlər, mədəniyyətlər olmuşdur.

Rəislik könüllü birləşməklə, liderliyi qəbul et-

⁴Аль-Фараби. О достижении счастья. Вах: Аль-Фараби. Социально-этические трактаты. Алма-Ата, 1973

məklə bağlıdır. Mülk isə hökmlərini zor gücü ilə qəbul ettirə bilməkdir. Mülk sahibinin (malik, sultan) bəzi özəllikləri olması zəruridir: vergi siyasəti yürüdə bilmək, hərbi güc tətbiq etmək və faydalı səfərlər, yürüşlər təşkil etmək qabiliyyəti, sərhəddi qorumaq, üstündə özündən güclü heç kimin olmaması və belə iddiaya düşənləri dəf etmək, məhv etmək. İbn Xəldunun dövlət anlayışı hüquqi dövlət deyil (o zaman üçün bu anlaşılındır), güc, qüdrət dövlətidir, ailə, lider, asabiyyənin meydana çıxardığı dövlətdir. Sadəcə, bu dövlət siyasi və iqtisadi işlərində ədaləti unutmamalıdır.

İbn Xəldun dövlətin keçdiyi mərhələləri də təhlil edir: 1) quruluş (bu dövrdə asabiyyə güclüdür, başçılar qənaətkar həyat sürür); 2) istibdad (asabiyyəni uzaqlaşdırmaq, itaətkar yeni asabiyyə yaratmaq, mütləqiyyətə meyl); 3) rahatlıq (sərvət, şöhrət, daxil və xaricdən təhlükəsizlik, quruculuq, abadlaşma); 4) təqlid (rahat həyat axtarmaq, təkrarçılıq); 5) israfçılıq (sağa-sola bağışlama, dağıtma, yararsız insanların hakimiyyətə gətirilməsi, maliyyə zəifliyi).

Dövlətin çöküşü

İbn Xəldun sivilisasiyanın, şəhər umranının çöküşü səbəblərini araşdırmış, öz nəzəriyyəsinə qurmuşdur.

“Nə umransız bir dövlət, nə dövlətsiz bir umran düşünülə bilər”. Hər insanın ömrü olduğu kimi, hər bədəvi və hazari umranın da öz ömrü var. Umran içəridən zəiflədiyi üçün xarici qüvvələrin hücumuna dayana bilmir, yəni daxiləki vəziyyət daha mühümdür, həlledicidir. Çöküşün səbəbi asabiyyədə baş verən dəyişmələr, onun böhran keçirməsi, zəifləməsidir. Lider başqaları üzərində hakim olduğdan sonra öz asabiyyəsinə də özünə tabe etmək istər. Asabiyyə narazı olacaq, çünki lideri hakimiyyətə o gətirmişdir. Asabiyyə öz imtiyazlarını qorumaq istəyəcək. Bu yolda lider monarx olmaq istəyəcək, lider öz asabiyyəsinin, onların övladlarının qururuna dözmür, mütləq hakimiyyət sahibi olmaq istəyir.

Liderin başına topladığı yeni qüvvələr isə liderə borcludurlar, ona bir iddia və tələbləri yoxdur və öz güclərini artırmaq, liderə yaxın olmaq üçün onun hər istəyini həyata keçirməyə hazırdırlar. Onlar məmur olmağa canla-başla hazır olub, siyasi və hərbi yolla sahibə və dövlətə xidmət etmək arzusunda qətidirlər.

Mülk bir tərəfdən qüdrət və asabiyyəyə, bunların ifadəsi olan əsgərlərə, digər tərəfdən isə pula, mala bağlı olaraq öz varlığını qoruyur. Dövləti saxlayan əsgərləri və məmurları saxlamaq üçün pul lazımdır, əks halda onlar xidmət etməz, hətta düşmənlə birləşərlər. Pulu əsasən vergi vasitəsi ilə (dinc dövr nəzərdə tutulur - H.İ.) əldə etmək olur. Dövlətin iqtisadi həyata müdaxiləsi böyük ziyan vurub, iqtisadiyyatı məhv edə bilər. Malın dəyəri ona sərf olunan əmək və bu mala olan tələblə müəyyən olunur. Sərf olunan əməyə görə əldə olunan qa-

zanc ehtiyacdən artıq olanda, o, sərmayəyə çevrilir. Siyasi gücü əlində tutan isə başqasının əməyi nəticəsində əldə olunan onun əlindən alıb mənimsəyir.

Digər bir mühüm cəhət insanlar arasında iş bölmüdür, ixtisaslaşmadır. Bunun nəticəsi olaraq insanlar işbirliyində olmaq məcburiyyətindədirlər. Bu işbirliyi və işbölümü nəticəsində insanlar öz ehtiyaclarından artıq əlavə istehsal edirlər. Bu proses zənginləşməyə doğru aparır. Dövlət bu işdən məmnun qalar, vergiləri yüksəltməz, amma diqqətlə yığılmağa davam edir. Dövlətin və xalqın zənginliyi bir-birinə bağlı olar. Bu iqtisadi yüksəliş müəyyən bir nöqtədə dayanacaq. İnsanların ehtiyaclarının artma sürəti iqtisadi artımdan daha sürətlidir. Dövlətin xərcləri onun qazancından artıq olacaq. Bu dayanmanın, durmanın niyə mütləq baş verəcəyini İbn Xəldun aydınlaşdırır. Bunun əvəzinə insanların arzularının nəhayətsizliyini pisləyir, əxlaqın pozulmasından söz açır. Dövlətin xərclərini azaltmaq mümkün olmayacaq, azaltma cəhdi məmur və əsgərləri uzaqlaşdıracaq, çünki onları dövlətə və liderə bağlayan puldur. İnsan parlaq həyatdan geri dönmək istəməyəcək, “çünki insan atasının deyil, alışıqlığın övladıdır”. Dövlətin gəlirlərini də artırmaq mümkün olmayacaq. Bunun üçün vergiləri artırmaq, yeni vergilər daxil etmək lazımdır. Bu, təşəbbüskarlığı azaldacaq, istehsal azalacaq. Dövlət başçısı iqtisadiyyata müdaxilə yolu ilə monopoliya qurmağa çalışacaq (gəliri artırmaq üçün). Bu azad iqtisadiyyatın tam zəifləməsinə səbəb olacaq. Sonda dövlət başçısı mülkiyyət haqqına təcavüz edəcək, o cümlədən öz ətrafındakılara qarşı addımlar atacaq. İqtisadi həyat dayanacaq, dövlət çökəcək.

İbn Xəlduna görə şəhər insanı həris, qorxaq, tənbel, məğrur, ancaq özünü düşünən, ...kimi sifətlərə malikdir. Bədəvilər isə cəsur, qənaətkar, namuslu, xeyirxah, ...kimi sifətlərə malikdir. Şəhərdə insan “zövq heyvanı” halını alır. Artıq insanlar öz haqlarının qorunmasını da başqalarına (məhkəmələrə) həvalə edəcəklər. Qadınlaşma, zina, cinsi əlaqələrin qarmaqarışlılığı, insanın soysuzlaşması nəticəsində umran çökür.

“Tanrının xalqı tərəfindən qorunmayan heç bir peyğəmbər göndərmədiyi” haqqında hədisə müraciət edir (bir neçə dəfə). Din də yayılmaq və böyümək üçün asabiyyəyə möhtacdır. İbn Xəlduna görə Muaviyyənin asabiyyəsi Əlininkindən daha güclü idi, buna görə Muaviyyənin xəlifə olması daha doğru idi. Müaviyyə bunu istəməsə belə islamın, asabiyyəsinin zəifləməməsi, qarışıqlıq əmələ gəlməməsi üçün xəlifəlik uğrunda döyüşməli idi.

İslam “vəhşi”, digərləri ilə müqayisədə “heyvanlar” səviyyəsində olan ərəblər üçün bir növ asabiyyə rolunu oynayırdı və ya ərəblər arasındakı zəif asabiyyə din ilə fəvqəladə güc qazanmışdı.

(davam edəcək)